

ONTINYENT. EL NOM POPULAR D'EDIFICIS I CARRERS

Alfredo BERNABEU i GALBIS

INTRODUCCIÓ

Tots sabem que la toponímia és la ciència que estudia els noms de lloc, la seua significació, el seu origen i altres aspectes que poden interessar a l'historiador, a l'investigador o, senzillament, al lector curiós.

Però, la toponímia no solament s'ocupa d'aquells noms que figuren en un lloc cabdal de la Història o de la Geografia, com poden ser els de les nacions, rius, cims i serralades. També comprén topònims d'aparença menys rellevant i modesta que, en nombre considerable, van associats a carrers, caserius, relleus orogràfics, coves, barrancs etc. Tot açò sense comptar aquells noms, comuns en el lèxic, però que esdevenen com a propis en ser fixats a un lloc determinat com s'esdevé amb La Costa, El Ciscar, Les Aigües, La Sénia.

Des del nostre punt de vista, l'estrictament històric, cal reconèixer que la investigació toponímica resulta molt interessant per investigar el nostre passat. Prova d'aquesta asseveració la constatem en els vocables del Castellar, que sembla significar que existeixen restes d'un recinte fortificat d'origen ibèric, o de Corralots, ruïnes de velles heretats; Finestres, que indiquen possibles coves artificials o balms excavades en penyals calcaris, com les que trobem al Pou Clar, conegudes popularment amb el nom de les casetes dels moros.

A la nostra contrada hi ha topònims que demostren unes *activitats industrials*, tal com s'esdevé a Castelló de les Gerres. Mot que recorda la fabricació —fins als nostres dies— de grans gerres per a la conservació d'aigua i altres líquids, fins i tot de grans. L'Olleria és altra de les localitats on des de ben antic es fabricaven olles i elements derivats del vidre. Per la semblança que mostra uns dels tolls que forma el riu Clariano amb aquest tipus de recipient se'l coneix amb la denominació de Pou de l'Olleta.

El forn del vidre, com indica el seu nom, respon a la factoria on antigament es fonien peces i utensilis de vidre. Seguint amb aquests topònims relacionats

amb el món industrial i derivats, ens trobem amb el vocable Pedrera que, com bé diu el seu nom, era el lloc on s'extreia i encara s'extrau la pedra destinada a la construcció o a d'altres usos. Al nostre terme i en el transcurs dels segles es van habilitar diversos llocs d'explotació, veiem la seua relació. En un primer moment podem datar la situada junt a l'antic camí de Bocairent, d'on extraueren els carreus per a la construcció del campanar de Santa Maria; la del cementeri nou, en la mateixa carena de la serra. Així mateix, tenim referència documental de l'anomenada "Cantera de las Armas del Rey" localitzada en l'antiga heretat de Montanyols i propietat en els anys vuitanta del passat segle de D. José Latonda. Aquest immoble fou reclamat per via judicial pels senyors Peralta i Guerola, però que fou desestimada confirmant la titularitat a l'esmentat senyor Latonda¹.

Altres tipus de topònims indiquen fets que esdevingueren en el passat. Així tenim el topònim de Bovalar que era el territori que es delimitava per a pasturar els animals d'una població. Els bovalar d'Albaida recorda els plets que sostingué l'ajuntament d'Ontinyent contra el comte d'Albaida quan l'any 1568 pretengué instal·lar-lo en el límit del seu terme fitant amb el d'Agullent que aleshores depenia de la jurisdicció ontinyentina².

La Redona era també una devesa destinada al pastorall d'ovelles i cabres situada al terme dels Alforins. Amb el pas del temps aquesta zona fou insuficient per a satisfer les necessitats de la ramaderia local, per la qual cosa, a mitjans del segle XVI, fou ampliada i fitada gràcies al privilegi concedit pel Lloctinent general de València Ferran d'Aragó, el duc de Calàbria, a les autoritats municipals. Reproduïm alguns dels topònims que referencia l'esmentat document "del Molinell, a la loma anomenada de Borràs, y de la dita loma al raval de Torró, y del dit raval, al raval de Bengomà Ferrer, y de allí al camp de Banyeres, lo qual camí entra en la Sènia, y seguint lo camí fins ahon es partix lo terme de Villena"³. Aquest privilegi fou confirmat per l'emperador Carles V en les corts celebrades l'any 1542 a la població aragonesa de Montsó.

Un topònim freqüent en els terrenys muntanyencs és la coma que s'aplica quan en una depressió de terrenys sol iniciar-se un corrent d'aigua o barranc. Dissortament es tracta d'un mot que està desapareixent poc a poc del coneixement popular.

A més dels topònims fòssils, vius en la boca del poble, aquest utilitza d'altres que encara tenen ús corrent en la llengua parlada, topònims que per aquest motiu semblen no cridar l'atenció dels investigadors. Aquests es caracteritzen per observar un significat conegut indiscutible i els trobem al nostre voltant més immediat: El Barranquet, l'Asut, la Barbacana, l'Ermiteta. Topònims acompanyats d'adjectiu tenim la Vall Seca, la Penya Roja, el Pont Vell, la Séquia Nova. Noms que tinguen genitiu de possessió o pertinença: La Casa dels frares,

¹ Arxiu Municipal d'Ontinyent (A.M.O) –secció històrica–, *Cabildos* Acta Municipal del 29 d'agost del 1886.

² *Ibidem*. Acta del 29 de setembre de 1568.

³ *Ibidem*. Acta del 30 de Març del 1540.

La senda dels Cinc Germans, el Pla de Mossén Conca, les Cases de Bella i altres més que determinen llocs coneguts. En altres ocasions els topònims de noms propis poden ser menys perdurables ja que, en canviar de propietari o arrendatari acaben per extingir-se com s'esdevé amb el molí de Montanya —que datava del segle XVI— Ca Tadeo avui denominats molí Descals i Santa Maria. Ben al contrari, han mantingut la seua primitiva denominació, entre d'altres, Ca'n Tomàs, Ca Presència, Ca Eusebi o Ca Petrola.

Una vegada exposades aquestes consideracions generals sobre la toponímia ontinyentina passarem a referir-nos concretament a l'estudi dels seus carrers, edificis i llocs més immediats de l'entorn urbà de la capital de la Vall d'Albaida. Uns llocs que en el transcurs dels segles canviaren la seua denominació per la qual cosa molts ciutadans ara desconeixen la seua primitiva significació. Així, els noms de Delme, l'ermita dels Metges, els carrers dels Jardins o el Llombo no responen a denominacions arbitràries, existeix un motiu que ho justifica.

A continuació us oferim una relació alfabètica dels topònims urbans de l'Ontinyent d'època moderna, deixant a banda els de recent aparició. Una enumeració que sense ser exhaustiva, per tant susceptible d'ampliació, sí pot resultar suficientment il·lustrativa. El nostre treball es divideix en tres parts, la primera i més significativa tracta dels *carrers*, la segona s'ocuparà dels *antics portals* de la població. Finalment, les *torres* de defensa i altres edificis singulars que envolten la vila d'Ontinyent clourà la nostra exposició.

CARRERS

ALCAINA, CARRER DE.— Actualment rep la denominació de carrer Nou que té un itinerari entre Sant Vicent i l'actual Tomàs Valls, —antigament carrer Pallarés—⁴.

ALMAIG.— Vella partida rural, avui inclosa en el casc urbà. Actualment un important carrer conserva aquesta denominació. Es tracta d'un arabisme de la mateixa família que el vocable marjal. En el capbreu per al cobrament de la peita de 1632 trobem una de les primers referències documental d'aquest topònim. Dissortadament per a les finances municipals, aquesta exacció fiscal no es va aplicar per l'oposició de l'estament nobiliari.

AMS, CARRER DE.— Correspon a l'actual Rosas, "... la muralla que està prop del carrer de la Trinitat y carrer dels ams". Aquesta denominació feia referència a la vanda d'aquests instruments de pesca⁵.

AMUNT.— Apareixia ressenyat en el padró de carrers fet l'any 1597. Posteriorment es va castellanitzar en el segle XVIII i va rebre el nom de Arriba.

ANDANI.— Aquest carrer ara se'l coneix actualment amb el nom de Sant Vicent⁶.

⁴ A.M.O. *Padró de Riquesa* per al pagament de l'Equivalente confeccionat l'any 1735. En aquesta font documental apareixien inscrits, per carrers, tots els veïns.

⁵ A.M.O. *Consells i Eleccions*. Acta del 28 d'octubre de 1663.

⁶ A.M.O. *Padró de Riquesa* de 1735.

ANTOLÍ, CARRER.— Correspon a la travessera del Delme que aplega al Cantalar de Sant Carles. El seu origen podria derivar del nom d'algun del seus propietaris⁷.

ARBELLONS.— L'orige d'aquest arabisme s'hi troba en "arbelló" o "albelló", de la mateixa procedència etimològica que el terme castellà "albañal". Aquest carrer és travessat pel conducte abans esmentat que replega les aigües pluvials i residuals de la part alta de la Vila i les dirigeix al riu. Aquesta via, juntament amb les de Callarís, Cordellat i Col·legi, així com les de Sant Roc, Sant Pere, Trinitat i Mirador, figuren ressenyades en una al·leluia festera de l'any 1667 que textualment deixa: "Hui Sant Roc i el Cordellat / Sant Pere i el Mirador / Celebren ab gran amor / una gran festivitats. / Callarís i Trinitat / Colegi y Arbellons / trinen en aclamacions / ¿Qui resulta esta alegria? / La vinguda de Maria⁸.

BARBACANA.— Correspon aquest carrer a l'actual Trinitat⁹. També aquest topònim es pot aplicar al conducte subterrani que travessava la Plaça Major i Nova. Aquesta construcció té una antiguitat que almenys data del segle XVI.

BENARRAHIM.— Amb aquesta denominació ha sigut titulada recentment un carrer a la partida de Caputxins. El seu nom àrab acusa el seu origen en algun "rahal" amb terres de regadiu que atorgà Jaume I a Guillem de Zaragoza el 31 de juliol de 1248. L'esmentat rahal es trobava aproximadament al final de l'actual avinguda de Torrefiel. En aquesta partida existia una era que fou propietat municipal almenys durant els segles XV-XVII. Una acta municipal redactada el maig de 1601 en feia referència: "que no es venga la era de Benarrahim per los molts servicis que fa als circunsvehis"¹⁰.

BODÍ, SÉQUIA DE.— En un reportatge gràfic de principis del present segle encara apareixia aquest topònim. Es tractava d'una séquia que transcorreix pel marge del riu, a les esquenes de les cases del carrer Morales.

BODÍ, PINS DE.— No molt lluny del Tirador sobre el conegut Hort del Boticari fins l'any 1860 encara s'alçaven en el seu cim uns pins que eren coneguts popularment amb el nom del seu antic propietari, Bodí. En aquell lloc durant el segle XIX s'ajusticiaven els condemnats a mort¹¹.

BOLES, CAMÍ DE.— Correspon a l'actual carrer de Vicent Gironés. També rebia el nom de Camí de Moixent.

CALDES.— Actual cantalar de Sant Carles que va substituir a l'anterior denominació de San Cristobal. La primera referència documental d'aquest carrer data de l'any 1735¹².

⁷ Programa de Festes del Santíssim Crist, any 1878.

⁸ Sanchis Esparza, F.; *Historia de la incomparable y coronada villa de Onteniente* pàg. 147. València 1886.

⁹ A.M.O. *Consell i Eleccions*: Acta del 26 de maig de 1542. En aquest document s'esmentava que Anthoni Golf en fer obres en sa casa havia tret dos portals junt a la barbacana que és al costat de la Porta Nova.

¹⁰ A.M.O. *Consells i Eleccions*. Acta del 13 de Maig de 1601. També cita aquest topònim Sanchis Sivera, J. en *Nomenclátor geográfico eclesiástico de los pueblos de la diócesis de València*. València 1927.

¹¹ Sanchis Esparza, F.; *Historia de la incomparable y coronada villa de Onteniente*, pàg. 219-220. València 1886.

¹² A.M.O. *Padró de Riquesa de l'any 1735*.

CALLARÍS.— Carrer estret que té el seu equivalent en la llengua castellana amb la paraula callizo. No fa molts anys encara apareixia retolada amb el nom de Cañarís, una corrupció de la seua denominació original. Aquesta via pública té el seu inici en la placeta del Mirador i conclou en el carrer de la Trinitat.

CAPELLANS.— Aquesta és la denominació popular i oficial, però la seua primera referència documental, any 1802, l'anomena carrer del Clero¹³.

CAPUTXINS.— Carrer que ha adoptat el seu nom de l'antiga partida rural del convent de religiosos caputxins que allí mateix es va edificar a principis del segle XVII: "Item que per quant los frares capuchins que estan en la ermita de Sant Cristófol tenen necessitat de fer casa ahon püguen comodament estar, que los siga ajudat fins trecens reals castellans..."¹⁴.

CARRIL.— D'accentuat pendent, situat a les esquenes de les espatlles de les monges carmelitanes. Aquesta via enllaçava amb el camí carreter de la Costa que comunicava Ontinyent amb les terres alacantines i castellaness¹⁵.

CASTELL, PLAÇA DE.— Correspon aquesta denominació a l'actual plaça de Sant Roc. Existeix una abundant documentació d'època mitgeval¹⁶.

CLOT.— Carrer que es va formar sobre una depressió de terreny pel qual es davallava a la plaça Nova. Una de les primeres referències documentals ens apareix quan a l'hora de construir un llavador públic uns veïns s'oposaren. Les autoritats municipals determinaren que les obres continuaren "...y el que no pague, que no llave"¹⁷.

COL·LEGI.— Travessera contigua a l'esmentat Hospital on fou instal·lat, a primeries del segle XVIII, el col·legi dels religiosos de la Companyia. Aquesta denominació va desaparèixer quan els jesuïtes es van traslladar al nou edifici de la placeta de Sant Carles.

CONCA, PLACETA DE.— D'aquesta manera es denominava a l'eixample que s'originava en l'última part del carreró del Marqués.

CORDELLAT.— Fa referència al gremi de soguers que desenrotllaven, en aquest espai, les seues activitats artesanals. Circumstancialment, i durant algun temps, va canviar el seu nom pel de Cruzadas, avui en desús en haver recobrat la seua primitiva denominació. Circumda aquest carrer l'edifici de l'Hospital.

COSTERETA DE LES BOTIGUES.— Costereta que formava l'antic carrer d'Abaixadors o Tundidors. La veu popular al·ludia al nombrós comerç que en ell existia.

COVES AMUNT, CARRER DE.— Correspon a l'actual Camí dels Carros. Era, juntament amb el Carril un dels espais urbans on residien les famílies més

¹³ A.M.O. *Padró de Riquesa* de l'any 1802. L'últim terç del segle XVIII es caracteritzà per un gran creixement demogràfic fet que es concretà en la creació de l'anomenat Poble Nou, del qual forma part aquest carrer.

¹⁴ A.M.O. *Consells i Eleccions*, octubre del 1598.

¹⁵ *Ibidem*. L'acta del 21 d'agost de 1530 deia "vistas les moltes y excesives despeses que la dita Universitat ha fet y té necessitat de casun dia en reparar tos temps lo Carryl..."

¹⁶ A.R.V. *Libro de Títulos y Enajenaciones del Real Patrimonio*, foli 158 consta el permí de Jaume I per obrir una segona porta al recinte murat "in ilo selicitet loco super castrus..." També a la Secció de *Pergamins* de l'Arxiu Municipal d'Ontinyent (A.M.O) existeix un privilegi de Jaume II, datat el 17 de juliol de 1323 on concedeix autorització per a la venda de carns en aquell lloc.

¹⁷ A.M.O. *Consells i Eleccions*. Any 1561.

desafavorides econòmicament. A causa de la insalubritat dels seus habitatges les epidèmies i malalties eren ben freqüents. Precisament en aquest barri es va iniciar, l'any 1600, la esgarrifadora epidèmia de pesta que tantes víctimes causaria a la població ontinyentina¹⁸.

DELME.— El nom d'aquest carrer té el seu origen en la casa de la recaptació del Delme situada en aquesta via. El primer document, pel que fa a Ontinyent, que fa referència a aquesta exacció eclesiàstica el trobem en un escrit de la catedral de València, pel qual Jaume I autoritzava a l'esmentat eclesiàstic l'adquisició de diverses cases a Gandia, Ontinyent i Cocentaina que es destinarien a l'emmagatzematge de blat i altres fruits. El carrer del Delme successivament es va denominar amb els noms de la Reina —període d'Isabel II—, Libertad —durant la Segona República— i Reyes Católicos en la dictadura franquista.

DESCALÇOS, HORT DELS.— S'hi trobava junt al convent de Sant Bernardí, conegut popularment com del descalços. Monestir fundat el 1611, s'erigia en l'espai que, aproximadament, avui ocupa el mercat municipal. Més en concret, aquest hort es localitzava en el seu sector meridional sobre la desapareguda font de Sant Gil. Encara, en els anys cinquanta, aquell lloc era utilitzat com cinema d'estiu: el cine California.

FOSSAR, PLACETA DE.— Raconet urbà que confronta amb la façana plateresca de Santa Maria. Fou l'antic cementeri de la població fins a l'any 1813 quan es va inaugurar el nou —actual parròquia de Sant Rafel—. També rebia la denominació diminutiva de "plaça del fosaret o fosaret chic".

INSA, CANTALAR DE.— Veu popular que correspon a l'actual carrer de Tomàs Príncep. Oficialment fins al segle XIX es denominava de Pallarés i després del Príncep.

JARDINES, CARRER DE.— Compartia el seu rètol oficial amb el popular carrer de Morales. El primer nom tenia el seu fonament en el fet que la majoria de les cases que encaren el ponent disposaven de jardinets on abundaven les plantes i arbres d'adornament: gessamins, tarongers, nesprers acompanyats d'hortalisses que es destinaven al consum familiar. El nom de Morales, ja existent a les darreries del segle XVI, podia correspondre a algun propietari d'aquell carrer, circumstància que es repeteix en altres carrers.

LATONDA, PLACETA DE.— Era el punt de confluència entre els carrers d'Arquebisbe Segrià, Abaixadors (Tundidores), Escalinata i Mayans. Va desaparèixer arran de les reformes urbanes dels anys quaranta. Aquesta via apareix esmentada en una deliberació dels jurats amb motiu de la visita, l'any 1669, del Lloctinent de General Governador.

LLETRES.— Travessera del cantalar de Sant Carles al carrer de sant Vicent. Posteriorment se la va conèixer popularment amb el nom de carrer de les Embogadores, perquè en aquell espai urbà es concentrava el major nombre de dones que confeccionaven les cadires d'aquell material¹⁹.

¹⁸ Ibidem. Acta del 16 de maig del 1600.

¹⁹ A.M.O. *Padró de Riquesa* de l'any 1735.

LLOMBO.— Aquest mot, segons Sanchis Guarner, és una de les escasses aportacions lèxiques del mossàrab a la nostra llengua. Tenim constància de la seua existència no sols a Ontinyent, on l'horta Vella es denomina majorment com a Llombo, sinó també en la veïna població de Benissoda. El cronista, Francisco Ferri, fa referència a una documentació del segle XVI en la qual es narra la difícil situació que hagueren de passar unes jovenetes que havien eixit a passejar "pel Llombo". En aquell indret un escamot de moriscos pretengueren abusar d'elles, sortosament fugiren i es refugiaren a Agullent.

MAJOR DE LA VIAL, CARRER DE.— Comprénia els actuals carrers de la Trinitat i de l'Església. D'aquesta denominació ens resta el record les cobles que formen part del nostre folklore musical: "Carrer Major de la Vila/pasaran les Tomasines.../20.

MARQUÉS, CARRER DE.— Atzacac que s'obri en el carrer de Sant Jaume i que pren el nom del marquès de Vellisca, important propietari d'aquesta via urbana durant els segles XVIII-XIX.

MORERETA, CARRER DE.— No existeixen documents que justifiquen aquest nom. El fet més probable és que adquirira aquesta denominació d'algun arbre d'aquesta mateixa espècie que es localitzara en aquell espai. En el nomenclator oficial el contempla amb el nom de Sant Jacinto, un dels altars del desaparegut convent dels dominics, monestir immediat a aquest carrer.

MURALLA.— Atzacac del carrer de la Trinitat que conclou en els antics murs de la Vila²¹.

PAELLA, CARRERÓ DE.— Atzacac del carrer Trinitat que no apareix en cap document escrit, però sí en la veu popular.

PARRA, CARRER DE LA.— Veu popular. Probablement es tractava del carrer avui denominat de Sant Antoni, en la seua primera part, adossada a la façana d'una casa creixia una frondosa parra.

PINYÓ, PLACETA DE.— Situada en el bell mig de la Vila, la tradició oral s'atreveix a afirmar que en aqueta via s'hi trobava la Casa de la vila o Ajuntament²².

PORXE.— Posava en comunicació la plaça Major o de Dalt amb la de Baix o plaça Nova²³.

POU CLAR.— És el brollador més important d'Ontinyent, subministra aigua potable a la població i alhora irriga la seua horta. El botànic Cavanilles en les darreries del segle XVIII escrivia: Son tan cristalinas las aguas del Pou Clar o Pozo Claro que acercándose a su boca se ven nadar grandes peces a profundidad considerable²⁴.

²⁰ Palau, M.; *Cuadernos de música folklórica de Onteniente y Bélgida*. València 1953.

²¹ A.M.O. En qualsevol cens electoral desl segles XIX-XX podem trobar aquest topònim.

²² A.M.O. *Padró de Riquesa* de l'any 1735.

²³ A.M.O. *Consells i Eleccions*. Novembre 1561. També el trobem en el programa de Festes del Santíssim Crist de 1860.

²⁴ Cavanilles, A. J.; *Observaciones sobre la Historia, naturaleza, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reino de València*. Volum II, pàg. 153. Saragossa 1958.